

“זכור ימות עולם” או “בינו שנות דור ודור” (אשנב למחקר ההיסטורי עבור הסטודנט התורני)*

דילמות לא פשוטות נוצרות אצל אותם בוגרי מערכת החינוך הדתי הממשיכים את לימודיהם במערכת ההשכלה הגבוהה, כפי שהרגשנו על בשרנו משני עברי השולחן בכיתת הלימוד. בדרך כלל ההתמודדות עם דילמות אלה היא אישית, כשעד כה רק לעתים רחוקות יכולים בוגרי החינוך הדתי הלומדים במערכת ההשכלה הגבוהה ללבן את הדילמות עם אנשים יראי שמים שידם רב להם הן בתחום התורני והן בתחומים האקדמיים. אנו מקווים שבעתיד הקרוב יוקמו בתי מדרש במוסדות ההשכלה הגבוהה אשר יאפשרו לבוגרי מערכת החינוך הדתי האלה להתמודד טוב יותר עם הדילמות שלהם, ושמערכת החינוך הדתית תתחיל להתמודד עם דילמות אלה עוד בשלב לימודי התיכון כדי שהבוגרים יגיעו מוכנים ללימודיהם העל-תיכוניים. במאמר זה אנו מבקשים לסייע לסטודנטים המתלבטים בין מחויבותם התורנית לבין מה שהם לומדים באקדמיה – ולרבנים המסייעים לסטודנטים אלה – על ידי הצעת כלים מסוימים להבנת הבעיות ולפתרונות אפשריים. אין מאמר זה מבקש להציע התמודדות חינוכית עם בני נוער בגילאים צעירים יותר, דבר שאנו מקווים לעשות בהזדמנות אחרת. כמו כן אנו מקווים שהמעין במאמרנו יבין טוב יותר את אופיו של המחקר ההיסטורי, את יכולותיו אך גם את מגבלותיו, דבר שיאפשר לדנים בסוגיית היחס בין האקדמיה ליהדות להשתית את דיונם על הבנה טובה יותר של שני הצדדים בסוגיה.

מאמר זה מתאר את עבודת ההיסטוריון¹ (פרקים א-ג), ותוך כדי תיאור זה אנו מפינים את תשומת לבו של הקורא לאותם היבטים העלולים להתגלות כבעייתיים מנקודת מבט תורנית. במידת האפשר נציע גם דרכי התמודדות עם היבטים בעייתיים אלה, אם כי לא לכל היבט ניתן להציע פיתרון מספק. כמו כן נצביע על הבעייתיות העלולה להתגלות בין עיצוב הזיכרון הקיבוצי

* אנו מקווים בעתיד להרחיב את היריעה. נודה לכל מי שיוכל להעיר, להאיר ולהפנות אותנו למקורות נוספים. כתובת הדוא"ל שלנו היא geigeri@zahav.net.il. במאמר זה הסתפקנו בהערות הכרחיות בלבד בשל אופי כתב העת וקוצר היריעה שנקבע על ידי המערכת.

אנו מודים לרב פרופ' יצחק (אריק) זימר ולד"ר יצחק מייטליס על הערותיהם הבונות למאמר ולרב ד"ר אליהו עסיס על תשובותיו והארותיו לגבי תקופת התנ"ך. כמו כן אנו מודים לעורך ולחברי המערכת האחרים על הערותיהם אשר תרמו להבהרת דברינו בהמשך והעשירו את דיוננו.

¹ בדברינו על ההיסטוריון כוונתנו במאמר זה רק להיסטוריון הפועל על פי שיטות מחקר המקובלות באקדמיה. לענייננו הכוונה גם לחוקרים אקדמיים מתחומים אחרים הפועלים לעתים כהיסטוריונים. ישנם אחרים, ביניהם רבנים ויהודים המזוהים מבחינה חברתית כדתיים וכחרדים הכותבים חיבורים בעלי אופי היסטורי מבלי להשתמש באמות מידה אלה, בחלקן או במלואן. חיבורים אלה משרתים, בדרך כלל, מטרות חינוכיות-ערכיות שונות ואין הם בגדר ניסיון אמיתי לברר את העובדות לאשורן.

הראוי מבחינה תורנית לבין ממצאי המחקר ההיסטורי (פרק ד). לבסוף נתחיל לבחון את המחקר ההיסטורי מנקודת המבט של הלכות לשון הרע (פרק ה). בסעיף הסיכום נציג את עיקרי הדברים אשר התבררו במהלך המאמר ונצביע על מספר השלכות שלהם.

א. מחקר היסטורי – מהו?

מטרת המחקר ההיסטורי היא חשיפת האירועים שקרו בעבר (=קביעת העובדות), הבנת הרקע וההקשר שלהם, והצבעה על תוצאות אותו אירוע על פי כללי מחקר מקובלים. מהגדרה זו מתברר ההבדל הבסיסי בין מדע ההיסטוריה למדעי החברה: מדע ההיסטוריה חוקר את האירוע הבודד כדי להבין אותו כשלעצמו (כולל את רקעו והקשרו), ואילו מדעי החברה שואפים לאתר חוקים וכללי התנהגות אנושיים, כלומר, הם שואפים להגיע להכללה.

הפעילות האנושית היא העומדת במוקד המחקר ההיסטורי. זאת בניגוד למצוי ביהדות, שבה גם כשמתייחסים לאירוע אשר התרחש בעבר, הכוונה היא ללמד באמצעותו לקח אמוני-מוסרי-ערכי. לכן במוקד העניין של התנ"ך ושל העולם התורני עומד הניסיון להבין בעיקר את דרכי הבורא². לדוגמה, על השאלה מדוע חרב הבית הראשון, ישיב ההיסטוריון שהסיבה היא חוסר הבנה מדינית-צבאית של ראשי ממלכת יהודה את סיכויי הצלחת המרידה במלך בבל (=פעילות אנושית). לעומת זאת, על פי התפיסה התורנית, הסיבה היא תגובתו של הקב"ה לעבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות (=דרכי הבורא). אם נרצה, זה ההבדל בין "זכור ימות עולם", לדעת את האירועים שהיו, לבין "בינו שנות דור ודור", מתן משמעות מוסרית-ערכית לאירועים אלה.

מכיוון שהאדם והחברה עומדים במוקד המחקר ההיסטורי, הרי שכל תחום פעולה אנושית בכל מקום ובכל זמן ראוי למחקר, ואין זה משנה מה ראוי לעניין מבחינת ההשקפה התורנית. לכן גם נושא כמו זנות, הנתפס כתופעה שלילית על פי ההשקפה התורנית, ראוי למחקר וכך גם תולדות העמים, גם כאלה שלא היה להם שום מגע משמעותי עם עם ישראל.

מובן שבהציגנו כך את מטרת המחקר ההיסטורי אנו נוקטים עמדה ברורה לגבי טיבו של המחקר המדעי: מבחינתנו המחקר ההיסטורי הוא מחקר המתנהל לפי אמות מידה מדעיות (שאת חלקן נציג להלן), מתוך אמונה בדבר קיומה של אמת היסטורית אובייקטיבית (היא אדם ששמו נפוליאון, הוא היה קיסר צרפת ונלחם ברוסיה ב-1812), שניתן לגלותה, ואין הוא סוגה ספרותית המערבת בדיה ועובדות יחד, כפי שעולה מדברי חלק מהפילוסופים של ההיסטוריה ומהוגים פוסט-מודרניסטיים³. הסתייגותנו מהגישה הפוסט-מודרניסטית, לפחות במחקר ההיסטורי, מתחזקת מהיבטים תורניים אשר יוצגו להלן.

² **הערת העורך (ע. א.):** כבר עמד על כך הרצ"ה זצ"ל כשאמר שיש לכתוב את המילה 'היסטוריה' ב-ת', מפני שאין היא אלא 'הסתר י-ה'.

הערת הכותב: הכתיב של היסטוריה ב-ת' היה מקובל בימי הראי"ה קוק ובצעירותו של הרב צבי יהודה. לכן דבריו הם בגדר דרוש של כתיב מקובל, מה שכמובן אינו מפחית מעצם העומק של הדרוש.

³ להנמקת עמדתנו ולהבנתה ראה ספרו של י' גלבר, 'היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ', ישראל תשס"ז.

ב. דרך המחקר ההיסטורי

1. קביעת העובדות

התשתית לכל המחקר ההיסטורי נעוצה בקביעת העובדות העומדות לרשות ההיסטוריון. ההיסטוריון מעוניין לדעת קודם כול "מה קרה?". לשם כך, נעזר ההיסטוריון במקורות בכתב, במקורות בעל פה ובמצאים חומריים (ארכיאולוגיים). כשאלה עומדים בפניו, הוא מתחיל לבדוק עד כמה הם אמינים וניתן לקבל את עדותם. זאת מלאכה מפרכת, המחייבת מחשבה רבה אך גם אינטואיציה לא מעטה, בדומה – אך לא לגמרי – למלאכת החוקר הפרטי והשוטט. מלאכה זו כוללת מספר שלבים. השלב הראשון הוא בחינת המקור כשלעצמו. כשמדובר בממצא חומרי, מעוניין ההיסטוריון לדעת ממתו הממצא. את התשובה לשאלה הזאת מספקים לו עמיתו, הכימאי או הארכיאולוג. הכימאים בודקים את ההרכב הכימי של הממצא ולפי זה מחשבים את גילו.⁴ לחילופין, יערוך הארכיאולוג בדיקה השוואתית לממצאים דומים שהתגלו בעבר ושכבר תוארכו באופן זה או אחר. בשלב זה עלול להיווצר פער בין התיארוך המקובל בעולם התורני לבין זה המקובל אצל ההיסטוריון ועמיתו הכימאים והארכיאולוגים, כמו לגבי תקופת שלטון פרס, שם קיים פער של כ-150 שנה.⁵ נעיר כאן כי לעתים פער זה לא מהווה בעיה מבחינה תורנית שכן עבודת הכימאים והארכיאולוגים מבוססת על הנחות שונות, שחלקן שנויות במחלוקת פנימית, כך שלעתים התיארוך המוצע על ידם הוא מסופק ולא חד-משמעי, ולכן אין הוא בהכרח סותר את התיארוך המסורתי.

אם המדובר במקור כתוב, ההיסטוריון ינסה תחילה לפענח את הכתוב באופן ברור (שלב זה חשוב במיוחד בממצאים ארכיאולוגיים, אך גם כשלפנינו כתבי יד ואנו מעוניינים לברר את מועד כתיבתם). לאחר מכן ינסה ההיסטוריון לברר את הנוסח המדויק של המקור, וכאן אין הבדל אם זהו מקור כתוב או מקור שהגיע אלינו בעל פה (בתנאי שיש לו לפחות שני נוסחים של אותו מקור). כאן עלול להיווצר פער בין ההיסטוריון למקובל בעולם התורני, כאשר ההיסטוריון עשוי להעדיף נוסח השונה מהנוסח המקובל בעולם הישיבות,⁶ בעיקר אם הוא יעשה זאת כלפי נוסח התנ"ך וספרות חז"ל (ובפרט בנוסח התלמוד הבבלי).⁷

⁴ השיטה הנפוצה היא בדיקת שאריות איזוטופ פחמן 14 וחישוב המשמעות מבחינת זמן מחצית החיים. שיטה זאת ושיטות אחרות, יוצאות מנקודת הנחה (שלא הוכחה) שהתנאים האקלימיים לא השתנו במהלך הדורות.

⁵ על סוגיית התקופה הפרסית ראה להלן הע' 11.

⁶ נציין כדוגמה את שאלת הנוסח למשנה סנהדרין פ"ד מ"ו. הנוסח הרווח הוא "כל המאבד נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב...". וכן "כל המקיים נפש אחת מישראל...". אך כנראה זהו נוסח משובש, ראה א"א אורבך, "כל המקיים נפש אחת...". – גלגוליו של נוסח, תהפוכות הצנזורה ועסקי מדפיסים", תרביץ מ' (תשל"א), עמ' 268-284 [הודפס גם בקובץ מאמריו 'מעולמם של חכמים', ירושלים תשמ"ח]. מיותר לומר שלהבדלי גרסה אלה ישנה משמעות ערכית עמוקה (אך ראה בפירוש התוספות יום טוב על אתר אשר פירש את המשנה ברוח הנוסח המקורי). דוגמה נוספת ראה בביקורתנו על הספר 'התלמוד כהווייתו' לרב יהודה פורמן ('צהר' לא), ביחס לנוסח שלפנינו "רב אשי ורבינא סוף הוראה".

⁷ ההסתייגות בעולם התורני מקורה בכמה סיבות: חששות מפגיעה בקדושת הטקסט ובמעמדם של חכמים, חשש מהשפעה עתידית על ההלכה, וכן והאופי השמרני של העולם התורני, ראה דיונו של "ש שפיגל", 'עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים', רמת-גן תשנ"ו, פרק 15. הפרק עצמו דן בהסתייגויות משימוש בכתב יד מינכן להבנת

כעת יבקש ההיסטוריון להבין את המילים ואת המשפטים. לעתים הבנה זאת של ההיסטוריון תהיה שונה מזו הרווחת בעולם התורני. למשל, ביחס לקביעת הבבלי "רב אשי ורבינא סוף הוראה" המתפרשת בעולם הרבני כעדות לכך שרב אשי ורבינא ערכו את התלמוד הבבלי, בעוד שבאקדמיה מפרשים את המילה "הוראה" כאן במובן אחר וממילא אין ללמוד מכאן שהמדובר בעורכים של הבבלי⁸. דוגמה קיצונית יותר שאין צורך לפרטה היא הבדלי הפרשנות לפסוק "וילך ראובן וישכב את בלהה..." (בראשית לה, כב). אולם בהקשר זה נזכיר את הרעיון של חז"ל שאמנם קיים פשט אך גם "עומק הפשט".

כעת, שואל ההיסטוריון את עצמו מהו אופי המקור שלפניו והאם ישנה סיבה להניח שהמקור מגמתי, ואם כן, לאיזה כיוון. למשל, עדות אוטוביוגרפית הניתנת בכתב או בעל פה עלולה לשאוף להאדיר את חלקו של המעיד בדברים החיוביים מבחינתו ולמזער או אף להעלים את חלקו באירועים שליליים, כמו שמצוי בכתבי יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלאוויוס). ולעתים, המקור טוען את מה שמצפים ממנו לטעון ולא את מה שבאמת הוא היה רוצה לטעון. כך, לדוגמה, עדויות שנאספו (וצולמו) מניצולי שואה חרדיים על ידי מראיינות חרדיות על שאירע להם מלמדות כי העדות שלהם מעוצבת כך שהיא תהלום את הקו החינוכי-אידיאולוגי הרווח בחברה החרדית בימי עריכת הראיונות, ואילו עדויות החורגות מן זה מושקעות ומובלעות⁹.

לענייננו מן הראוי לשים לב ששאלת המגמתיות תישאל על ידי החוקרים גם ביחס לתנ"ך, לספרות חז"ל, לספרות של ראשונים ואחרונים ולספרות המתארת את העולם הרבני או את החברה היהודית מנקודת מבט תורנית. משמעות הדבר היא שמקורות הנחשבים לאמינים בעיני העולם התורני עלולים לא להיחשב ככאלה בעיני ההיסטוריון ולהפך. לדוגמה, איגרת רב שרירא גאון נחשבת לדי אמינה, לפחות בחלקה המתייחס לתקופת הגאונים. אולם ההיסטוריון הבוחן אותה ישאל את עצמו כל הזמן אם להיותו של רב שרירא ראש ישיבת פומבדיתא ומראשי המאבק בקראים ישנה השפעה על כתיבתה המתארת גם את ישיבות סורא ופומבדיתא.

ההיסטוריון מתעניין גם במידת המעורבות של כותב המקור באירוע המתואר על ידו ובפער הזמן בין זמנו של הכותב לבין זמנו של האירוע המתואר על ידו. במילים אחרות, ההיסטוריון בוחן אם מדובר במקור ראשוני שהיה עד לאירוע או במקור משני, המספר מה שמע או קרא מאחרים, כשהנטייה היא להעדיף מקור ראשוני או מקור משני שידוע שהוא מתבסס על מקור ראשוני מהימן ושהמקור המשני מביא את המקור הראשוני כפי שהוא. לאור זאת, יכולים אנו להבין את היחס המסויג של ההיסטוריון למסורות חז"ל על תקופת התנ"ך, מסורות המרוחקות בזמן ואין ודאות לגביהן שהן מתבססות על מקור ראשוני מהימן ושדברי המקור הראשוני הועברו כפי שהם. למשל: חז"ל קובעים ששרה היא בת הרן המוזכרת במקרא כיסכה¹⁰. האם קביעה זו היא הסקת מסקנה מכך שבפסוק שבו מוזכרת בפעם הראשונה שרה כאשת אברהם מופיע נתון

הבבלי, במיוחד ההסתייגות של החזון אי"ש. עם זאת, הדיון הזה יכול ללמד גם על מקרים אחרים. ספר זה, יחד עם ספרו הנוסף של המחבר, 'עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה', רמת גן תשס"ה, מתארים את השתלשלותם של ספרי קודש שונים לאורך הדורות ומסבירים את הגורמים לטעויות ולחילופי גרסאות.

⁸ ראה מה שהערנו על כך במאמרנו לעיל (הע' 6), עמ' 141 הע' 6.

⁹ ראה מאמרה של מ' שאול, "עדויותיהם של ניצולי שואה חרדיים – בין 'זיכרון ציבורי' ובין 'זיכרון פרטי'", יד ושם קובץ מחקרים לה (תשס"ז), עמ' 123-157. אני מודה למחברת על שהפנתה את תשומת לבי למאמרה.

¹⁰ סנהדרין סט, ב; מגילה יד, א; מדרש תהילים קיח, ח; סדר עולם רבה פ"ב.

הנראה כמיותר: "ושם אשת נחור מלכה בת הרן אבי מלכה ואבי יסכה", או שקביעה זו מבוססת על מסורת קדומה? אם זאת מסקנה מהפסוק, ניתן לחלוק עליה, וכך יעשו הפרשן של הפשט וההיסטוריון. ואם זאת מסורת עתיקת ימים, היהודי המאמין יצטרך לקבל אותה, כפי שמודה הראב"ע אשר התלבט בין שתי האפשרויות:

והזכיר שם אשת נחור להודיע יחוס רבקה ורחל ולאה (-) ולכן אין הכרח להסיק שהכוונה ללמד שיסכה היא שרה – י"ג). וקדמונינו ז"ל אמרו שיסכה היא שרה. ואם קבלה נקבל.

כלומר, אם אין זאת קבלה (מסורת קדומה) אין אנו חייבים לקבלה. אך ההיסטוריון יראה את עצמו חפשי מקבלתה כל עוד אין הוא יכול לעגן מקור זה בכתובים עצמם. באופן דומה תתעורר השאלה לגבי התיארוך של חז"ל את סוף ימי בית ראשון וראשית ימי בית שני, תיארוך השונה באופן משמעותי מהתיארוך המקובל על ההיסטוריונים¹¹.

לבסוף, חייב המקור לעבור את מבחן הסבירות, כלומר, האם יתכן שאירוע זה אכן התרחש כפי שהוא מוצג במקור. מבחן הסבירות הוא מבחן שיש בו ממד אובייקטיבי – מגבלות טבעיות (למשל: לא סביר שאדם באמת ראה יצור בעל ארבעה ראשים, רגל אחת ושלושה זנבות) וממד סובייקטיבי, המושפע מתפיסות עולמו של ההיסטוריון. לענייננו חשוב לציין את האמונות הרווחות במחקר האקדמי שלפיהן התנ"ך הוא יצירה אנושית, שגם אם יש א-להים אין הוא יוצר קשר עם האדם (=אין נבואה), ושאינן הוא מתערב בחוקי הטבע (אין נסים). אם אלה הנחותיו של ההיסטוריון, מובן מדוע הוא עלול להתמודד עם מקורות סותרים בתורה (כמו סיפור המרגלים בחומש במדבר לעומת חומש דברים) על ידי ייחוס המקורות השונים למחברים שונים, ומובן מדוע אין זה סביר בעיניו שהקב"ה נתן תורה לישראל, שישעיהו יכול היה לנבא על כורש, ושבני ישראל פרו תוך ארבעה דורות בלבד משבעים נפש לשש מאות אלף איש, מלבד נשים וטף.

עם תום בחינת המקור כשלעצמו מגיע העת לשלב השני, שבו על ההיסטוריון לעמת בין המקור שלפניו ובין מקורות אחרים. לעתים יתברר שהעדויות העולות מהמקורות השונים סותרות אלו את אלו, ואז ינסה ההיסטוריון להבין מדוע ישנה סתירה ולהעריך איזה מהמקורות הוא המהימן יותר (במקרים קיצוניים אף עשוי ההיסטוריון להסיק שאחד המקורות מזויף, כמו שו"ת בשמים ראש). השוואה זו עלולה להוביל לתיאור העובדות באופן שונה מהמקובל בעולם התורני. למשל, בין ההיסטוריונים רווחת הדעה שבדרך כלל התלמוד הירושלמי ומקורות תנאיים אמינים יותר מהתלמוד הבבלי בנוגע לאירועים אשר התרחשו בארץ ישראל. יישום הנחה זאת ביחס לסיפור הליכת ריב"ז ליבנה משמעו העדפת הגרסאות שבאבות דרבי נתן (א, פרק ד; ב, פרק ו) ובאיכה רבתי (פרשה א, לא) על פני הגרסה שבבבלי (גיטין נו, א). אם כך, בין היתר, ריב"ז לא ביקש

¹¹ בעיקר הבעיה נוגעת לתקופה הפרסית, המצטמקת אצל חז"ל לחמישים ושתים שנה בלבד, ואילו אצל ההיסטוריונים מדובר בתקופה של כמעט מאתיים שנה! הרב פרופ' י' תבורי סבור שחשבון חז"ל נובע מכך שהם הכירו רק את המלכים הפרסים המוזכרים בתנ"ך, ראה מאמרו "התקופה הפרסית בעיני חז"ל", מלאת ב (תשמ"ד), עמ' 65-77. וראה עוד את מאמריהם של הרב י' מדן, "מבוא למאמרו של ח' חפץ על מלכות פרס ומדי", מגדים יד (תשנ"א), עמ' 47-77 (והשלמותיו במגדים כ [תשנ"ג] ו-כב [תשנ"ד]) ושל ח' חפץ, "מלכות פרס ומדי בתקופת בית שני ולפניה; עיון מחודש", מגדים יד (תשנ"א), עמ' 78-147. נעיר כאן כי בפירוש 'דעת מקרא', שעליו פיקח הרב ש' ישראל, התיארוך הוא לפי ההיסטוריונים ולא לפי חז"ל. וראה את ההתלבטות של הרב סולטנוביץ' בנושא בספרו, 'בינה לעיתים', הר ברכה תשס"ב, כרך א, עמ' 180-181.

מאספסיאנוס את יבנה וחכמיה ואת שושלת רבן גמליאל, וזאת בניגוד למסופר בבבלי ולדרך שבה נוהגים להציג בעולם התורני את מה שארע אז. כמו כן ההיסטוריונים נעזרים בכתביהם של ראשוני הנוצרים לשם שחזור ההיסטוריה של ארץ ישראל בסוף ימי הבית השני ובימי המשנה והתלמוד. והנה, לפי המקורות הנוצריים, הכהן הגדול הוא שעמד בראש הסנהדרין, בניגוד לעולה ממקורות חז"ל. ההיסטוריון איננו פוסל מראש את העדות שבמקורות הנוצריים, שכן במקרה זה המקורות הנוצריים נראים כמסיחים לפי תומם, אך גם איננו דוחה את העדויות הרבות שבמקורות חז"ל. לכן, כל שנותר לו לעשות הוא לנסות למצוא דרך שתאפשר לקיים את שתי העדויות, כמו לטעון שלהלכה הכהן הגדול הוא שעמד בראש הסנהדרין, אך למעשה בדרך כלל אחד החכמים הוא שעמד בראש. במילים אחרות, שלא כמו בעולם התורני, אצל ההיסטוריון העדפת מקור יהודי על פני מקור לא-יהודי איננה מובנת מאליה, גם לא כשזה נוגע לחיים היהודיים עצמם ואפילו לא כשמדובר בחיי חכמים. נעיר כאן כי לעתים דווקא העימות עם מקורות אחרים מסייעת לקבלת דברי המקרא וחז"ל. כך, למשל, האמון של ההיסטוריונים במהימנות הצהרת כורש – שבה מעיד כורש על התגלות ה' אליו המצווה לו לבנות את בית המקדש – גברה עם גילוי גליל כורש, המדבר על התגלות דומה של אל אחר אליו והצורך לשקם את מקדשו (אך גם אז המסקנה של ההיסטוריונים תהיה שכורש נתן את שתי ההצהרות אך המציא את שתי ההתגלויות!).

בסעיף זה הדגמנו את דברינו, ולא בכדי, בעיקר באמצעות התנ"ך ומקורות חז"ל, שכן היחס של ההיסטוריונים למקורות מקודשים אלה הוא אחד מסלעי המחלוקת בין המחקר ההיסטורי באקדמיה לבין השקפת העולם התורנית. מפאת חשיבות העניין, נייחד כעת את הדיון ליחסם של ההיסטוריונים אל התנ"ך ואל חז"ל כמקור היסטורי.

באשר לתנ"ך, נדגיש שבמידה מסוימת הבעיה איננה כה חריפה כפי שהיא עלולה להיראות, שכן הממצא האפיגרפי (הכתוב) האלטרנטיבי הוא מועט ביותר והממצא הארכיאולוגי נתון לפרשנות, ולכן אין אף עדות חד-משמעית הסותרת את הנאמר בתנ"ך¹². לא רק זאת, ישנן ראיות לא מועטות שדברים רבים המסופרים שם הם נכונים, ואם כך ניתן לטעון שהמוציא מחברו עליו הראיה, כלומר, שצריך להאמין למסופר בתנ"ך כל עוד אין סיבה להניח אחרת. גם אפשרויות פרשניות שונות לתנ"ך (כמו: גישות ספרותיות, תורת הבחינות של הרב ברויאר) מסייעות לצמצם את המתח בין הסתירות השונות בתנ"ך. ובשוליים כבר מוצאים הכרה בקיומו של "עומק הפשט"¹³. כמובן, אין בכל אלה כדי לבטל את המתח לגמרי, אלא רק לצמצמו. לדוגמה, אם נשוב למקרה של הצהרת כורש, יש לפנינו שתי הצהרות: זאת שניתנה ליהודים והנזכרת בספרי עזרא ונחמיה, וזאת שניתנה בגליל כורש לאחד הגויים. ראינו שמציאת הגליל של כורש חיזקה את האמון בהצהרת כורש כפי שהיא מופיעה בתנ"ך. אך האם יהיו היסטוריון כלשהו לכתוב שאכן שרתה רוח הקודש על כורש ובגללה הוא נתן את הצהרתו ליהודים, ולאחר מכן אפשר שהוא החליט לשקם בתי מקדש אליליים כדי שלא יאשימו אותו בהעדפה של היהודים?

¹² לסוגיית המהימנות ההיסטורית של התנ"ך מנקודת מבט של אנשי אקדמיה דתיים ראה, למשל, חוברת על אתר ז (תש"ס) וספרו של י' מייטלס, 'לחפור את התנ"ך: על מקרא וארכיאולוגיה', ירושלים תשס"ו.

¹³ ראה אליעזר שביד, 'הפילוסופיה של התנ"ך כסוד תרבות ישראל: עיון בסיפור, בהוראה ובחיקקה של החומש', תל-אביב 2004.

באשר לספרות חז"ל, נביא כאן את מה שכתבו רבני מכוון "ארץ חמדה" בשו"ת במראה הבזק¹⁴, באישור הרב שאול ישראלי:

...אין לנו להתייחס אל דברי התורה כמו אל מאמרי חז"ל, אמרו בגמ': "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן". בעוד שחז"ל ביקשו להעביר אלינו מסרים רוחניים עמוקים, התורה מראה לנו איך תורת חיים זו, מתגלמת גם כן במציאות.

כלומר, לא ניתן לפקפק בעובדות המתוארות בתנ"ך, ובמיוחד לא בתורה. לעומת זאת, אין חובה להאמין שכל המתואר אצל חז"ל הן עובדות, כי בהחלט יתכן שלפנינו סיפור, שבחלקו או במלואו לא אירע במציאות, והוא סופר כך למטרה חינוכית-ערכית ולא כדי למסור סיפור מדויק מבחינה היסטורית¹⁵. זאת עמדתם של אותם הראשונים והאחרונים הסבורים שאין מעמד האגדה – שם מצויים סיפורים בעלי אופי היסטורי – כמעמד ההלכה, ושבתחום האגדה ניתן לדחות את הפרשנות הפשטנית לאגדות אם היא אינה מתקבלת על הדעת¹⁶.

נציין כאן כי ישנם ראשונים ואחרונים החלוקים על עמדה זו, וסבורים שאין לפקפק באגדות חז"ל בדיוק כפי שאין לפקפק בהלכה שלהם¹⁷. אך לדעתנו עמדת הסבורים שאין ליחס לאגדה מעמד מחייב מסבירה טוב יותר את העובדות הבאות:

1. לעתים קרובות ישנה מחלוקת בדברי חז"ל ביחס לעובדות שהיו. מכיוון שמאמר זה נכתב בשנת השמיטה (תשס"ח), נדגים דברינו בדבר הנוגע לשמיטה. במסכת ערכין (יב, ב – יג, א) ישנה מחלוקת עובדתית בשאלה אם חורבן הבית השני היה במוצאי שביעית אם לאו. הגמרא מתאמצת ליישב בין הברייתא של ר' יוסי שלפיה חורבן בית ראשון היה במוצאי שביעית וכן גם חורבן בית שני, לחשבון של חכמים שלפיו בית המקדש השני התקיים 420 שנה. לפי התירוץ הראשון, ר' יהודה הוא הסובר שהבית השני חרב במוצאי שביעית. לפי התירוץ השני (איבעית אימא), חכמים דוחים את מסורת ר' יוסי, ואילו לפי התירוץ השלישי של רב אשי, ניתן ליישב את שיטת ר' יוסי עם שיטת חכמים, אך אז נובע שחשבון השמיטה התחיל רק בשנה השישית של הבית השני, ואם כך, שוב לפנינו מחלוקת בין חכמים, הפעם בנוגע לשאלה אם התחילו לקיים שמיטה בשנה הראשונה של הבית השני או רק בשנה השביעית.

¹⁴ ח"א, שאלה דגג, עמ' 97.

¹⁵ הדברים מוצגים בהרחבה בספר 'באר הגולה' למהר"ל מפראג, שבו הוא בא להגן על הטענות כלפי מהימנות דברי חז"ל. וכמובן, אין המהר"ל היחיד הסבור כך, ודי להזכיר את דבריו הידועים של הרמב"ם במבואו לפרק חלק (וראה את ניתוח עמדת הרמב"ם אצל הרב י' שילת, 'הקדמות הרמב"ם למשנה', ירושלים תשנ"ב, עמ' קנג-קנו).

¹⁶ ראה את המהר"ל והרמב"ם בהערתנו הקודמת ואת הרמב"ם במורה נבוכים, ח"ג פמ"ג, וכן לדוגמה את ר' שמואל הנגיד (מבוא לתלמוד), רב האי גאון (אוצר הגאונים ח"ד, מסכת חגיגה, עמ' 59-60), הרמב"ן (ויכוח הרמב"ן בכתבי הרמב"ן, מהדורת שעוועל, עמ' שח), רש"ר הירש (איגרתו לר' פנחס משה אליהו ווכסלר בתוך: הרב צבי אלימלך נויגרשל, 'על ההתייחסות למאמרי חז"ל באגדה - אוסף מקורות', משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי תשל"ז, עמ' 34) ור' דוד צבי הופמן (בפירושו לספר ויקרא, עמ' ו). להצגת הסוגיה בכללותה ובמיוחד על עמדת הרמב"ן ראה מאמרו של הרב ארי יצחק שבט, "תוקפם המחייב של מדרשי חז"ל (גישתו של הרמב"ן לאור הוויכוח בברצלונה)", צהר יא (תשס"ב), עמ' 49-68.

¹⁷ כמו הרבנים שמואל בן שלמה ויצחק בן שלמה (איגרת רבני צרפת, התפרסמה בציון לד [תשכ"ט], עמ' 139), החזון אי"ש ('קובץ איגרות מאת מרן בעל חזון איש', כךך א, איגרת טו, עמ' מב-מג; איגרת רו, עמ' קפג) והרב שלמה וולבה ('עלי שור', חלק שני, ירושלים תשמ"ו, עמ' טו).

נשים לב, שלפי התירוץ של רב אשי ישנה מחלוקת בין חכמים לגבי עובדה שהתרחשה בראשית ימי הבית השני, שהיא סוף תקופת התנ"ך. אם כך, יתהה ההיסטוריון, מניין לנו שעדות חז"ל מהימנה לגבי שלבים מוקדמים יותר בתקופת התנ"ך?

2. לעתים ברור שאין לפנינו תיאור עובדתי אלא ספרותי, מתוך מגמה להביע רעיון, כמו סיפורי רבה בר בר חנה. לכן ישנו פתח לתהות אם גם בסיפורים אחרים לפנינו תיאור עובדתי או ספרותי.

3. לעתים קרובות אותו סיפור מסופר באופנים שונים במקורות חז"ל. לדוגמה: כשחנניה בן אחי ר' יהושע עיבר שנים בבבל, שלחו מארץ ישראל לבבל שני חכמים כדי להניא אותו ואת היהודים שם מכך. הסיפור מסופר בירושלמי (סנהדרין א, ב; נדרים ו, ח) ובבבלי (ברכות סג, א-ב). לא רק זהות החכמים שנשלחו שונה – ר' יצחק ור' נתן בירושלמי לעומת ר' יוסי בן כיפר ובן בנו של זכריה בן קבוטל בבבלי – אלא שהאירוע מתרחש בשני מקומות שונים, בית הכנסת לפי הירושלמי ובית המדרש לפי הבבלי, ואין אלה הבדלים יחידים בסיפור. אם כך, ניתן להעלות על הדעת שלפחות חלק מהסיפורים של חז"ל אינם מדויקים, אך תופעה זאת נחשפת בפנינו רק כאשר אותו סיפור מסופר בשני מקורות שונים.

3. ברור שלעתים חז"ל מתארים עובדות בתקופה מסוימת תוך שימוש בריאליה של תקופה מאוחרת יותר (=אנכרוניזם). למשל, שיבוץ הסנהדרין בסיפורים על תקופת דוד¹⁸ – כבר השם היווני מעיד שגוף זה לא היה קיים בתקופת המלוכה, לפחות לא במתכונת המוכרת על ידי חז"ל.

נעיר כאן כי העמדה הסבורה שיש לייחס לאגדה מעמד מחייב מבחינה היסטורית איננה פשוטה, משני נימוקים נוספים:

1. מאין לנו הביטחון שמסורת העובדתית באגדות חז"ל היא מדויקת? הרי, כפי שחז"ל עצמם ציינו, גם הלכות נשכחו במהלך הדורות! בהקשר זה חשוב להזכיר כי המסורת של חז"ל הייתה בעל פה, וככזאת, למרות מאמצי הזכירה, היא נתונה לשינויים או לשכחה¹⁹. יתר על כן, ניתן לטעון שבגלל סכנות אלה של המסורת שבעל פה, סביר שחז"ל הקדישו מאמץ גדול יותר לשמירת הדיוק במסורת ההלכתית מאשר במסורת שאינה הלכתית.

2. מניין לנו הביטחון שלחז"ל היה חשוב לדייק בתיאור עובדתי? הרי ספרות חז"ל איננה ספרות הבאה לתאר את ההיסטוריה האנושית או את ההיסטוריה של עם ישראל. זאת ספרות שכל תכליתה ללמד אותנו הלכה, ערכים, מידות ואמונה, כשהתיאורים העובדתיים – אם הם כאלה – מובאים תוך עיסוק באחד מההיבטים האלה. שאלת חשיבות הדיוק בעובדות אצל חז"ל מתחדדת אם אנו מניחים שחלק ניכר מספרות האגדה של חז"ל הושמעה בפני הקהל הרחב, דבר המחייב פנייה אליו בלשון ובידע המובנים לו. ואף בדברי הלכה מצאנו מי שעל סמך הבבלי מתיר לא לדייק, שכן כותב המגן אברהם (או"ח סי' קנו):

אם שמע דין ונראה לו הלכה כך, מותר לאומרו בשם אדם גדול כי היכי דליקבלי מניה²⁰.

¹⁸ ראה למשל ברכות ג, ב; סנהדרין טז, א.

¹⁹ במיוחד לאור אירועים שבהם נרצחו רבים מחכמי ישראל בדור מסוים, כמו בימי ינאי והורדוס, בתקופת ר' עקיבא ובר כוכבא, וייתכן שאף בימי גזרות השמד של אנטיוכוס ובחורבן הבית השני.

²⁰ וראה דיונו של הרב מיכאל אברהם בדברים אלו של המגן אברהם בספרו 'אנוש כחציר – על האדם: גוף ונפש, רגש, שכל ורצון', כפר חסידיים תשס"ח, עמ' 466-468.

דבריו מעוררים את השאלה בדבר זהות החכמים השונים אשר בשמם מובאות הלכות ותקנות.

ואם אצל חז"ל מסתבר שלעתים אין הסיפורים המובאים על ידם מדויקים או נכונים והם גם לא התכוונו שנחשוב כך, אין זה מן הנמנע שכך יהיה גם אצל רבנים בדורות מאוחרים יותר, מה עוד שאין – ולא הייתה – לתלמידי חכמים במסגרת לימודיהם בישיבה הכשרה מקצועית רשמית בתחום חקר ההיסטוריה. דבר זה יכול להסביר חלק מהאי-דיוקים המצויים בדברי רבנים ביחס לעובדות אשר התרחשו בעבר. כך למשל חלק מהראשונים והאחרונים המתייחסים לימי בית שני מסתמכים בדבריהם על ספר יוסיפון, שהינו עיבוד ימי-ביניימי מספרו של יוסף בן מתתיהו הכולל הוספות ממחברים מאוחרים. ואילו ההיסטוריונים נזקקים לחיבורים מוקדמים יותר (כולל יוסף בן מתתיהו במקור), שבדרך כלל הם מהימנים יותר.²¹

2. ההקשר

המחקר ההיסטורי איננו מסתפק בקביעת העובדות. הוא חותר גם להבין את הרקע שלהן, את זיקתן לעובדות אחרות (=ההקשר), ולאמוד את תוצאותיהן. במלים אחרות, על ההיסטוריון למצוא קשר בין אירועים שקדמו או התרחשו במקביל או מאוחר יותר לאירוע המתואר. קשר זה הוא במידה רבה סובייקטיבי, שכן הוא קשור בתפיסות מטא-היסטוריות, בהנחות יסוד היסטוריוגרפיות ובהנחות יסוד פסיכולוגיות בדבר הטבע האנושי בעבר ובהווה. כך למשל יש מהם המצביעים על התקדמות אנושית ("פרויקט הקדמה"), ויש הסבורים שאין כיוון מסוים להיסטוריה וכל ההתפתחות היא אקראית. יש גם מחלוקת אם לאדם ישנה בחירה חופשית או שמעשיו ומחדליו תלויים בנסיבות חיצוניות שאין לו שליטה עליהם. גם לגבי הגורם העיקרי המשפיע על מהלך האירועים ישנה מחלוקת בין ההיסטוריונים, כשיש הסבורים שהגורם הכלכלי הוא העיקרי, ואילו אחרים מצביעים על גורמים תרבותיים או פסיכולוגיים.

כאן חשוב לשים לב כי ההיסטוריונים אינם שותפים לתפיסות יסוד של העולם התורני, כמו ההנחה שהגורם העיקרי המשפיע על מהלך האירועים – לפחות בעם ישראל – הוא הגורם הרוחני, שיש לאדם בחירה חפשית, ושהעולם נמצא בתהליך של התקדמות לקראת הגאולה. לפיכך ההקשר של העובדות ההיסטוריות בעיני העולם התורני עשוי להיות שונה מזה של ההיסטוריונים.

כמו כן, אחת מההנחות הרווחות בין ההיסטוריונים היא בעייתית מבחינה תורנית: ההנחה שההתקדמות האנושית מאפשרת לנו לפרש ולהעריך את מעשיהם ואת מחדליהם של החכמים, של גדולי התורה, באותו האופן שהוא מפרש ומעריך את מעשיהם ומחדליהם של אנשים אחרים אשר פעלו בעבר ובהווה. מבחינת המחקר ההיסטורי אין אפשרות להעניק יחס שונה לרבנים לעומת מי שאינם רבנים. בניגוד לכך, מבחינה תורנית מן הראוי להבחין בין היחס הראוי לתלמידי חכמים לעומת היחס למי שאינם כאלה²², ומן הראוי להתנגד להתייחסות למעשיהם

²¹ כבר ציין בעל חידושי הר"מ, שסיפורי המעשיות שבספר שבחי הבעש"ט אינם אמת היסטורית, אך יש להאמין שהבעש"ט היה מסוגל לעשותם. ובגרסה של הרבי מקוצק: מי שמאמין שכל המופתים בסיפורי הצדיקים הם אמת – הוא שוטה; ומי שסבור שלא יכלו להיות אמת – הוא כופר.

²² חז"ל אכן מבחינים בין היחס לתלמידי חכמים לעומת היחס למי שאינם כאלה, ראה למשל ברכות יט, א: "תנא דבי רבי ישמעאל: אם ראית תלמיד חכם שעבר עבירה בלילה – אל תהרהר אחריו ביום, שמא עשה תשובה".

ומחדליהם של רבנים באותו האופן שבו מתייחסים לאלה של בני אדם רגילים, שכן שהדורות האחרונים אינם מסוגלים להבין את גדולתם ולפרש כראוי את מעשיהם של חכמים בדורות הראשונים²³. מבחינה מעשית, משמעות הדבר כי היסטוריון ירא שמים יצטרך להיזהר מאוד בשעה שהוא מבקש למתוח ביקורת על רבנים.

כדי להמחיש את הניגוד בין עמדות ההיסטוריון לבין העולם התורני ביחס להקשר בין שני אירועים, נציג את שאלת היחס, הישיר או העקיף, בין התנגדות – או לפחות אי-עידוד – מצד חלק מגדולי ישראל באירופה לעליית יהודים לארץ ישראל בין שתי מלחמות העולם ובין מותם של רבבות אלפים, אם לא יותר, של יהודים בשואה. ההיסטוריון עשוי להצביע על קשר חיובי, ואילו בעולם הישיבות צפויה להתעורר זעקה מרה כנגד טענה זאת, כפי שהיא התבטאה במכתבו הידוע של הרב דסלר לשואל שהעלה טענה זו²⁴. [נעיר כאן כי במקרה זה המחלוקת תהיה לא רק בין ההיסטוריון לבין העולם התורני, אלא גם בין רבנים ציוניים לרבנים לא ציוניים, וכן בין רבנים המבינים באופנים שונים את המושגים של "אמונת חכמים" ו"דעת תורה".]

מכיוון שההיסטוריון מנסה להבין טוב יותר את הפעילות האנושית, הוא ישתדל להשוות אירוע מסוים לאירועים אחרים. כך, למשל, הוא ישווה בין אירועים ותופעות בעם ישראל לאירועים ותופעות באומות העולם. השוואה זו, גם אם היא מצביעה על הבדלים מסוימים ומהותיים, מעודדת מעצם טבעה את ראיית המשותף בין בני אדם, בין יהודים ללא-יהודים, דבר העלול לגרום לאי-נוחות למי שבא מהעולם התורני, שם הנטייה היא דווקא להדגיש את המבדיל בין ישראל לאומות העולם.

השפעת תפיסת העולם על ההקשר באה לידי ביטוי בהחלטה אילו אירועים הטביעו חותם משמעותי על העתיד ואילו לא. למשל, מבחינת ההיסטוריון, חלקו המרכזי של אחאב בקרב קרקר כחלק מקואליציה אנטי-אשורית הוא בעל חשיבות רבה עקב בלימת ההתפשטות האשורית למשך זמן מה ולכן ההיסטוריון יזכיר אותו. אך התנ"ך, שאיננו ספר היסטוריה, ומגמתו השקפתית-ערכית-מוסרית לא מצא כלל לנכון להזכיר קרב זה. לעומת זאת, שליחות עבד אברהם לארם לחפש אשה ליצחק המתוארת בפסוקים רבים בתורה, היא בעבור ההיסטוריון אירוע שולי ביותר שאין כלל טעם להזכיר אותו, אך לא כן בעבור נותן התורה אשר תיאר אותו באריכות יחסית.

ההגות הפוסט-מודרניסטית מציבה בעיה נוספת. הגות זאת נוטה, לפחות בחלקה, להסביר אירועים במושגים של כוח ושליטה, נטייה המתאפיינת בייחוס כוונות רעות לגורם הפועל. אם כך, אין זה הולם את רוח היהדות הקובעת "הוי דן את כל האדם לכף זכות" (אבות פ"א מ"ו)²⁵. אגב ההגות הפוסט-מודרניסטית, מן הראוי לציין כי מתח יכול להיווצר גם ביחס להנחות יסוד שונות לגבי הטבע האנושי ולגבי תפיסות פסיכולוגיות, סוציולוגיות ופוליטיות.

²³ לכל הפחות בין הרבנים, ראה הראי"ה קוק, אדר היקר, עמ' נד-נה. הרוב הגדול בקרב הרבנים מניח, בניגוד לראי"ה קוק, שירידת הדורות חלה על כולם, גדולים כקטנים.

²⁴ מכתב מאליהו, כךך א, עמ' 75-77.

²⁵ לניתוח משנה זאת באבות, לרקעה הרעיוני ולהיקף תחולתה ראה מאמרו של הרב י' שרלו, "זהו דן את כל האדם לכף זכות" – שורשים רעיוניים, בתוך: ח' דויטש ומ' בן-ששון, 'האחר – בין אדם לעצמו ולזולתו; אסופת מאמרים לזכרו של דודי דויטש', תל-אביב 2001, עמ' 126-156.

ג. אופי המחקר ההיסטורי

המחקר ההיסטורי הוא מחקר מתפתח ומשתנה, בדומה לכלל המחקר המדעי. התפתחות זאת נובעת קודם כול מן שבמשך הזמן מתגלים מקורות היסטוריים חדשים. כך למשל תיאור מלחמת העצמאות היום שונה מזה שלפני דור או שניים בעקבות הסרת החיסיון ממסמכים המצויים בארכיונים של מדינת ישראל, בבריטניה ובמקומות נוספים, ובשל עדויות בכתב ובעל פה אשר הגיעו להיסטוריונים בעשרות השנים האחרונות. כמו כן, הארכיונים שנפתחו במזרח אירופה לאחר קריסת הגוש הקומוניסטי חושפים מקורות למכביר שכבר משנים את המחקר ההיסטורי של ימי הביניים ושל העת החדשה הן בהיסטוריה כללית והן בתולדות עם ישראל.

בנוסף, מתפתחת הביקורת על המקורות אשר שימשו את החוקרים בדורות קודמים. אם נשוב לדוגמה של מלחמת העצמאות, המחקר ההיסטורי החדש מודע למגמתיות של חלק מהמקורות ההיסטוריים אשר שימשו את ההיסטוריונים עד כה, ולניסיון שנעשה על ידי גורמים שונים לעצב זיכרון קיבוצי באופן הרצוי להם. גם מודעות זאת תורמת לשינוי בתיאור מלחמת העצמאות, רקעה, הקשרה ותוצאותיה גם אצל היסטוריונים ציוניים, ולא רק אצל היסטוריונים פוסט-ציוניים, כפי שסבור הציבור הרחב. בהקשר זה מן הראוי להפנות את תשומת לבו של הקורא להתפתחות העצומה בחקר אופני עיצוב הזיכרון הקיבוצי.

אך גם אם אין מתגלים מקורות חדשים ואין הערכה חדשה של מקורות, עדיין קיימת התפתחות במחקר ההיסטורי, כי כל דור מבין אחרת את ההקשר של העובדות ומעריך אחרת את התוצאות הנובעות ממנו. כך למשל שני הדורות האחרונים, אשר כותבים על רקע קיומה של מדינה יהודית בארץ ישראל, מבינים את אשר אירע בימי בית שני ובמלכות החשמונאים באופן שונה מדורות קודמים אשר חיו במציאות של גולה.

גם זרמים רעיוניים חדשים משפיעים על מתן משמעות לעובדות ולהערכת תוצאותיהן, בנוסף לדחיפה שרעיונות אלה נותנים לתחומי מחקר חדשים. כך לדוגמה הפמיניזם מעודד מחקר בנושאים הקשורים לנשים וליחסיהן עם הגברים, אך גם מעלה את שאלת מקומן של הנשים במלחמת העצמאות ולהשפעת המלחמה עליהן ועל מקומן במדינת ישראל. ולא למותר לציין שלחוקרים דתיים ישנה לעתים הערכה אחרת של עובדות ותוצאותיהן, כשדוגמה עכשווית בולטת לכך הם מחקריו של ד"ר אריה מורגנשטרן על הקשר של הגר"א לארץ ישראל ועל פועלם של תלמידיו אשר עלו לארץ, מחקרים המבקשים לשנות את תמונת העולם הן של היישוב הישן והן של התנועה הציונית, כולל של הציונות הדתית²⁶. עם זאת חשוב להדגיש: לגיטימי לחלוטין לקשור באופן שונה את העובדות ולהעניק להן משמעות שונה, בתנאי שאין מעוותים מקורות, שאין מתעלמים מעובדות שאינן הולמות את הפרשנות ואת המשמעות המבוקשת, ושכל אלה עומדים במבחן הסבירות.

לצערנו, ישנם העוסקים במחקר היסטורי המשעבדים את המחקר לאידיאולוגיה שלהם. אך המדובר במיעוט מביניהם ולכן לא ניתן ליישב את הבעיות שנצביע עליהן להלן – ובעיות אחרות שלא יידונו כאן – על ידי פסילה גורפת של המחקר ההיסטורי בגלל טענה של מגמתיות המשתלטת עליו. יתר על כן, בעשור האחרון היו שני מקרים של חוקרים במדינת ישראל אשר חרגו מכללי המחקר המדעי ונפגעו מכך, כשהאחד נאלץ לעזוב את המחלקה להיסטוריה

²⁶ הערת המערכת: עי' במאמרו של הרב עדו רכניץ בגיליון זה: "מי היו אבות הציונות?".

באוניברסיטה ולעבור למחלקה אחרת, והאחר נאלץ לעזוב את המדינה. כמו כן עבודת M.A. נפסלה לאחר שהתברר שחלק מהעדויות שעליהן התבסס המחקר היו בדויות. וכמובן, מדי פעם חושפים אנשי אקדמיה פגמים בעבודת עמיתיהם, כולל הטעויות בגלל שיקולים אידיאולוגיים. אנו למדים אפוא שקיימת בקרה פנימית על טיב עבודת אנשי האקדמיה, אם כי כמובן עדיין יש מקום לשיפורים.

לפיכך, גם אנו, במאמר זה, מבקשים להתמודד עניינית עם גופם של דברים ולא עם גופם של הדוברים. פרט להבנתנו כי התמודדות כנה עם האתגרים המצפים לסטודנט התורני באקדמיה מחייבת התמודדות עם עיקרי הטעונונים של האקדמיה, אנו סבורים שטענה גורפת של מגמתיות בעולם האקדמי גוררת אותנו לתפיסה פוסט-מודרניסטית ויחסנית (=רלטיביסטית) של היעדר אמת כלל, תפיסה העלולה להתרחב גם לעבר העולם התורני, דבר שייצור איזון מסוכן בין העולם האקדמי לעולם התורני, איזון שיפעל לרעת העולם התורני.

במלים אחרות, יתכן שלהיסטוריון תהיינה מטרות נוספות, אקטואליות יותר, אך ההיסטוריון נבדק על ידי עמיתיו ביכולתו לחקור את העבר כשלעצמו על פי כללי המחקר המקובלים. המטרה האקטואלית צריכה להיות רק רווח צדדי של המחקר ואסור לה להשפיע עליו.²⁷

ה. עיצוב הזיכרון הציבורי

ההיסטוריה הינה אחד הגורמים המשפיעים על עיצוב הזיכרון הציבורי, אך אין היא הגורם היחיד, בוודאי לא בעולם הדתי. שכן עלינו לזכור כי מטרת התנ"ך ועולם הישיבות היא עיצוב זיכרון קיבוצי לצורכי ההווה והעתיד ולא חקר העבר כשלעצמו, שהיא מטרת ההיסטוריון.²⁸

הסטודנט הדתי נחשף אפוא להשפעות סותרות על עיצוב זיכרונו הקיבוצי. ניטול כדוגמה את תודעתנו לגבי מערכת היחסים בין בית שמאי לבית הלל. לפי ההשקפה התורנית, מערכת היחסים ביניהם, שלא נמנעו מלהתחתן אלו עם אלו למרות המחלוקת על צרת הבת (יבמות יד, ב), היא דוגמה ראויה למערכת יחסים טובה למרות חילוקי דעות. אך כאן יבוא ההיסטוריון ויפנה את תשומת לבנו לכך, שתיאור יחסים זה מתאים לתיאור של הבבלי אך לא לתיאור של הירושלמי, שהרי על המשנה העוסקת ב"ח הגזרות שנאמרו בעליית חנניא בן חזקיה בן גרון (שבת פ"א מ"ד), אומר הירושלמי (א, ד): "תנא ר' יהושע אונניא: תלמידי ב"ש עמדו להן מלמטה והיו הורגין בתלמידי בית הלל". אמנם, ניתן ליישב בין המקורות השונים, אך עדיין יהיה מדובר במערכת יחסים קשה, לפחות בחלק מתקופת הבית השני. בעולם התורני מקובל להתייחס פחות לירושלמי, כי הבבלי נתפס כסמכותי יותר מהירושלמי (לפחות בענייני הלכה) וגם כי המטרה היא להעביר מסר מהי מערכת יחסים ראויה בין בעלי פלוגתא. אך ההיסטוריון רואה את עצמו מחויב יותר לירושלמי, שכמקור ארץ ישראלי סביר שהוא מדייק יותר בעבודות ההיסטוריות הנוגעות לארץ ישראל²⁹, מה עוד שלאור הירושלמי מובן יותר הנאמר במגילת תענית בדבר קביעת ט'

²⁷ דוגמה למחקר היסטורי ראוי אשר שירת גם מטרה אקטואלית ראה לעיל הע' 6.

²⁸ לדיון מעניין בסוגיה זו ראה ספרו של הרב מ' אברהם, 'את אשר ישנו ואשר איננו', כפר חסידים תשס"ו, שער שלישי, פרק ד, עמ' 250-274.

²⁹ אמנם, גם המחקר ההיסטורי מכיר בכך שלעתים דווקא הבבלי משמר ידיעות אמינות יותר על ארץ ישראל מאשר מקורות ארץ ישראליים, אך בדרך כלל המקורות הארץ-ישראליים הם הנחשבים לאמינים יותר בנוגע לארץ ישראל. וראה עוד את דיונו לעיל בפרק ב.

באדר כיום תענית בגלל המחלוקת בין בית שמאי לבית הלל. לאור כל אלו, המעיין בדברי ההיסטוריונים על יחסי בית שמאי ובית הלל יתקשה מאותו רגע לאמץ לעצמו את הזיכרון הקיבוצי שלדעת חכמים נכון יותר לאמץ מבחינה מוסרית וערכית, ואילו מי שמאמץ את הזיכרון הקיבוצי של חכמים ביחס למערכת יחסים זו אפשר שלא ייתן את אמונו בהיסטוריונים, גם כשדבריהם מבוססים על מקורות תורניים.

דוגמה נוספת היא עיצוב הזיכרון הקיבוצי כלפי רבנים ודמויות מופת תורניות. המחקר המדעי מבקש להציג ביוגרפיות המאירות את גיבוריהן על מעלותיהם ועל חולשותיהם, ואילו העולם התורני מבקש להדגיש דווקא את המעלות כדי שדמויות אלה אכן יהיו ראויות לחיקוי. כך לדוגמה בשנים האחרונות התפרסם ספר ביוגרפי על הרב מרדכי אליהו³⁰ מבלי להזכיר כלל סיפור ידוע בציבור, שגם רבנים מתייחסים אליו³¹, על כך שבנערותו הוא השתייך ל"ברית קנאים", מחתרת דתית אשר נלכדה על ידי המשטרה. כמובן, אם תיכתב ביוגרפיה אקדמית על הרב אליהו היא תתייחס גם לאירוע זה. כלומר, ישנו הבדל בין ביוגרפיה הכתובה על פי כללי המחקר ההיסטורי לבין הגיוגרפיה, כתיבת סיפורי קדושים.

ובכיוון נוסף, בעוד שההיסטוריון רואה כלגיטימי וכרצוי לכתוב ביוגרפיה על כל דמות אשר הייתה לה השפעה משמעותית על מגוון תחומי הפעולה האנושית, בין בעמים ובין בישראל, הרי שבעולם התורני ישנה התעלמות כמעט מוחלטת מדמויות מופת נשיות או ממנהיגים פוליטיים וכן מדמויות מופת נוכריות. זאת משום שכחלק מהזיכרון הקיבוצי התורני, בעיקר תלמידי חכמים הם הראויים להיות דמויות מופת.

ה. האם קיימת בעיה של לשון הרע במחקר ההיסטורי?

למיטב ידיעתנו טרם נבחן באופן ישיר המחקר ההיסטורי מנקודת המבט של הלכות איסור לשון הרע ורכילות, לפחות ביחס לאנשים החיים עמנו³². לכאורה, עובר ההיסטוריון על איסור הוצאת לשון הרע, מכיוון שהוא מפרסם ברבים מידע שלא היה ידוע, או שהוא מפרסם שוב מידע שכבר היה ידוע אך נשכח, או שהוא מפרסם מידע שהיה ידוע תוך מתן פרשנות שלילית למידע זה. אך אפשר שהמטרה של המחקר המדעי נותנת הכשר לכך, שכן היא עשויה להיחשב כתועלת לציבור.

³⁰ הרב ש' זעפרני, 'דורש טוב לעמו', ירושלים תשס"ז.

³¹ כמובן, סיפור זה מוכר ומוזכר על ידי רבנים ומי שאינם רבנים, ראה למשל בערך על הרב אליהו בוויקיפדיה (עייין שם גם בלשונית "שיחה") ובקישור הבא <http://www.kipa.co.il/now/show.asp?id=12563>. לכן אין טעם להתעלם ממנו.

לדוגמה נוספת, ראה עדותו האישית של הרב פרופ' נריה גוטל בסקירתו על הספר הביוגרפי על אודות הרב שלמה מן ההר, סקירה שהופיעה במדור "סופרים וספרים" בעיתון **הצופה**, "א באייר תשס"ח (<http://www.hazofe.co.il/web/newsnew/katava6.asp?Modul=24&id=59054&Word=&gilayon=3180&mador>). הרב גוטל העיר שם כי "כמי שמכיר אישית חלק מהאירועים וחלק מהאישים [המוצגים בספר], יודע אני על פרטים שונים בהם 'הפינות עוגלו'".

³² הדיון הקרוב ביותר שמצאנו הוא מאמרו של הרב ע' אריאל, "לשון הרע במערכת ציבורית דמוקרטית" ('צהר' ה-ו). **הערת העורך (ע. א.)**: כאשר מדובר במעשיהם של אנשים שכבר הלכו לעולמם, אין מדובר באיסור תורה, שכן המת אינו בכלל "עמך", אלא ב"חרם קדמונים שלא להוציא שם רע על המתים", שגדרו ההלכתי קל בהרבה. עי' מהר"ל, דרשה לשבת שובה, ד"ה ובפרק מי שמתו, נתיב הלשון פרק ט; חפץ חיים, הל' לשון הרע כלל ח סעי' ט.

כך עולה מתשובה בשו"ת **במראה הבזק** (ח"ו עמ' 254-256). השאלה שם נגעה למידת אחריותם של מנהלי ארכיון ציבורי על לשון הרע ורכילות שמכילים המסמכים. הסעיף הראשון בתשובה הוא:

היות שהמטרה שלשמה מוקמים ארכיונים ציבוריים היא לתועלת ציבורית ו/או מחקרית, ניתן לאגור מסמכים בארכיון אף אם הם מכילים דברים שיש בהם לשון הרע ורכילות. בהערה ארוכה לסעיף זה (עמ' 255) מוצגות בעיות שונות העלולות להתעורר מאיסורי הוצאת לשון הרע ורכילות, אך אז נטען:

אלא שנראה שיש להתיר פרסום מסמכים בארכיון, מהסיבה שמטרת שימור החומר בארכיון אינה כדי לבזות ולהכפיש, אלא לשם תועלת לעתיד. לדוגמה: שימור פסקי דין חשוב מאוד לעורכי דין ולשופטים, על מנת שיידעו כיצד נפסק במקרים דומים בעבר, ויכלו לייצג טוב יותר את הלקוח שלהם ולייעץ בהתאם למקרים שקרו. וכן שימור מסמכים היסטוריים [כל מסמך, גם התכתבות בין שני פקידים זוטרים, הוא "מסמך היסטורי" כי הוא יכול לשמש למחקר היסטורי! – י"ג] מביא תועלת מרובה לחוקרים בדורות הבאים, אשר מנסים להבין את האווירה ששררה באותה תקופה וכו', **ומחקריהם פעמים רבות מועילים גם ליישום מעשי בהווה על ידי הפקת לקחי העבר** [ההדגשה שלנו – י"ג].

הערה זאת פותחת פתח לדיון שמן הראוי שיתקיים בדבר התועלת הניתנת להפקה מאירוע היסטורי כלשהו, שכן כל אירוע היסטורי הוא אירוע חד-פעמי שלא יחזור על עצמו (אם כי אירועים דומים יכולים להופיע בעתיד), ואירועים רבים ניתן לקשר ולפרש באופנים שונים. דוגמה ידועה היא הקשר בין השואה להקמת המדינה, כשיש מי שיפרש זאת כתוצאה (השואה היא שאפשרה את הקמת המדינה), כגזרה נוספת (מעשה שטן אפשר את הקמת המדינה, שכן בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכים אותו, גם אם הדרך רעה) או שניתן לטעון שאין קשר בין הדברים (קיים קשר בין הקמת המדינה למלחמת העולם השנייה אשר החלישה את בריטניה בעלת המנדט על ארץ ישראל, אך לשואה עצמה אין קשר). אם כך, האם באמת ישנה תועלת במחקר היסטורי? התחושה הרווחת, האינטואיציה (שהרב מיכאל אברהם לימד אותנו לא לזלזל בה), גם בעולם התורני, היא שבכל זאת קיימת תועלת כזאת, כמו שקיימת תועלת בהפקת לקחים מהעבר האישי, גם אם לא ניתן בדיוק להגדיר אותה. ועדיין הדבר צריך עיון³³ המביא בחשבון שגם בעבר היו תלמידי חכמים שכתבו ספרי היסטוריה³⁴ או שעיינו בספרי היסטוריה, ושבין ההיסטוריונים בעבר ובהווה מצויים גם כאלה שקיבלו הסמכה לרבנות (ולדיינות) ואף שימשו ומשמשים כרבני קהילות, כך שמן הראוי להיזהר בהטלת דופי באלה שקדמו לנו. הדיון הזה יכול להתקיים רק לפי התפיסה המסורתית של המחקר ההיסטורי ומטרתו. כי לפי תפיסות פוסט-מודרניסטיות הרואות במחקר ההיסטוריה סוג של בדיה ספרותית, מסתבר

³³ למשל, האם שבעת התנאים שמונה החפץ חיים בהלכות לשון הרע (כלל י סעי' ב) ישימים ורלוונטיים למחקר ההיסטורי, או, כפי שהערנו בהע' 3, המטרה הראשית של ההיסטוריון היא המחקר לשמו ומטרות אקטואליות יכולות להיות רק נגזרות מהמחקר ולא המטרה הראשית עצמה?

³⁴ כמו 'דורות הראשונים' לר' יצחק אייזיק הלוי (רבינוביץ). ספר זה משמש עד היום את הציבור החרדי, אף שהוא נחשב על ידי ההיסטוריונים ללא מעודכן בתוכנו ובשיטות המחקר שלו. גם בעיתונים חרדיים ניתן למצוא מחקרים כאלה, והרי בעיתונות זו פועלות ועדות רוחניות המשגיחות על כל הנכתב. אך אפשר שאין זו הוכחה, שהרי, בין היתר, הוועדות הרוחניות האלה מתירות שלא כהלכה לשון הרע ופגיעה בתלמידי חכמים שאינם שייכים למחנה שלהן.

שמבחינת הלכות איסור לשון הרע ורכילות קיימת בעיה רצינית במחקר היסטורי המערבב אמיתות עם בדיה, שכן אז אין אפשרות להפקת לקחים, כלומר אין כאן תועלת לרבים.

סיכום

סטודנט בן תורה המתחיל את לימודיו האקדמיים בהיסטוריה, צפוי להיתקל במספר אתגרים השקפתיים, במיוחד אם הוא ילמד היסטוריה יהודית. לכן הוא יצטרך ללמוד כיצד להשליך את קליפות המחקר האקדמי ולנצל כראוי את תוכנו.

אתגרים אלה יתגלו בפניו כאשר יתוודע למקורות המתנגשים עם הזיכרון הקיבוצי שאליו הוא נחשף בחינוכו התורני. גם הרחבת האופקים עשויה לשנות את נקודת המבט שלו ולערער את תפיסתו התורנית. יתר על כן, ההרגל האקדמי לבקר את הדמויות אשר מהוות חלק מהמחקרים, יש בו כדי לערער את האמינות של הרבנים – במיוחד של אלו אשר התחנכו על רעיון "דעת תורה" באופן הכולל גם את האמונה שרבנים אינם טועים – בדומה לערעור האמינות של כל בעלי הכוח בחברה.

מעל לכול יצטרך הסטודנט בן התורה להיזהר ממשאת נפשם של חוגים מסוימים להתבסס על מחקר היסטורי כדי לשנות באופן משמעותי את ההלכה והמנהג³⁵, שהרי כללי הפסיקה ותודעת הפוסקים הם כאלה המאפשרים למחקר ההיסטורי יכולת השפעה שולית (אם בכלל) בלבד על עולם הישיבה ופסיקת ההלכה. דוגמה לכך היא שאלת יהדותם של יהודי אתיופיה. כידוע, הרדב"ז פסק שמדובר ביהודים³⁶. אף על פי כן היו חוקרים שהטילו ספק ביהדותם של האתיופים. על דברי חוקרים אלו הגיבו הרבנים הראשיים לשעבר, הרב עובדיה יוסף שליט"א והרב אברהם אלקנה שפירא זצ"ל. נביא כעת את דבריהם במכתבים משנת תשמ"ה כפי שצוטטו על ידי הרב אליהו בירנבוים³⁷:

ונוודאות נפלאתי מה ראו על ככה לדחות דברי גאוני עולם שקובעים בוודאות שאין ספק שהם משבט דן, מפני דבריהם של חוקרים המטילים ספק ביהדותם – דמי נדחה מפני מי? אתמהה. (הרב עובדיה יוסף)

החלטות הרבנות הראשית אינן מסתמכות על מאמרים או מחקרים ואפילו תורניים או רבניים אלא על דברים של פסקי הלכה. פסקי הלכה למעשה של רבותינו פוסקי הלכה לישראל הם הן עמודי יסוד שעל פיהם אנו חיים ופוסקים ואילו כתבים אחרים הם בגדר השערות. (הרב אברהם אלקנה שפירא זצ"ל)

אך ראה גם מכתבו של הרב פינשטיין אל חתנו הרב טנדלר³⁸ המטיל ספק ביכולת הרדב"ז לקבוע מסמרות בסוגיה:

...אודות הפעלאשעס שידוע מה שכתוב בשו"ת רדב"ז חלק שביעי סימן ט' שמשמע שמחזיקים כיהודים, אבל לדינא קשה לסמוך על זה שלא ברור האם הרדב"ז ידע היטב

35 ראה מאמרנו "הציונות הדתית החדשה: סקירה, עיון וביקורת", אקדמות יא (תשס"ב), עמ' 60-62.

36 שו"ת דברי דוד הלכות אישות סי' ה, אה"ע סי' ט, שו"ת הרדב"ז ח"ז תקנת עגונות סי' ה.

37 במוסף שבת של מקור ראשון כ"ה בתשרי תשס"ט, עמ' 22.

38 מצוטט על ידי הרב אליהו בירנבוים במוסף שבת של מקור ראשון כ"ו באלול תשס"ח, עמ' 31. גם ההפניות לשו"ת רדב"ז לעיל הע' 36 הן ממאמר זה.

המציאות אודותם... ולגבי יהדותם נחשב לנו כספק ויש צריכים גירות אמיתי קודם שנתירם לבוא בקהל.

כמו כן יטיב הסטודנט התורני אם יזכור כל הזמן שאין הרבנים היסטוריונים, ושתיאור עובדות ואירועים על ידם מטרתו להעביר מסר השקפתי-אמוני-מוסרי ולא בירור האמת ההיסטורית, ולכן אין לצפות מהרבנים לדייק בעבודות.

כמו כן, על הסטודנט התורני להבין שכל אלו נכונים גם ביחס למחברים דתיים וחרדיים של מחקרים על העבר אשר אינם היסטוריונים בהכשרתם ובמגמתם, גם אם חיבוריהם נראים כמחקרים היסטוריים³⁹.

בקיצור, הסטודנט התורני יצטרך לזכור כל הזמן, שאמנם גם הרבנים וגם ההיסטוריונים עוסקים באירועים אשר התרחשו בעבר, אך מטרתם ואופן טיפולם באירועים אלה שונים, כשההיסטוריונים מדגישים את ה"זכור ימות עולם", ואילו הרבנים את ה"בינו שנות דור ודור".

³⁹ ראה, לדוגמה, את הספרים של הרבנים 'י' שוורץ ו'י' גולדשטיין 'השוואה: לקט דברים בנושא חורבן יהדות אירופה ת"ש-תש"ה מתוך אספקלריה של תורה' (תשנ"ה?), במיוחד פרק ב, ושני הכרכים של הרב ז' סולטנוביץ 'בינה לעיתים', הר ברכה תשס"ב-תשס"ה.

שאלה מעניינת היא היחס להיסטוריון חרדי, החי בחברה חרדית, חברה המפעילה לחץ כבד על חבריה ליישר קו עם המוסכמות: האם ניתן לראות בו מי שרק האמת העובדתית עומדת לנגד עיניו או שיש לפקפק בכך? מבחינה מעשית, מדובר כעת במחלקה לחקר השואה במכללת ירושלים בראשות, שהעומדת בראשה, גב' אסתר פרבשטין, וחלק מחברות המחלקה נמנות עם הציבור החרדי. מבחינה זו ראוי לשים לב שספרה המחקרי והחשוב של גב' פרבשטין לא יצא לאור על ידי הוצאה מדעית אלא על ידי הוצאת מוסד הרב קוק, על אף שחלק ממאמריה כן התפרסם בכתבי עת מדעיים. לסוגיה זו ראה את הפרק השלישי בספרו של קימי קפלן, 'בסוד השיח החרדי', ירושלים תשס"ז (עמ' 196-138), ובמיוחד עמ' 174-183.